

УДК 316.624+376.56+376.58

ПРОФІЛАКТИЧНІ ЗАХОДИ У РОБОТІ З «ВАЖКИМИ» УЧНЯМИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Левус Н.І., к. психол. н.,
доцент кафедри психології,
Ільницька В.В., Кадай О.В., Кравчук А.С., Присяжнюк С.Ю., студенти
психологічного відділення філософського факультету
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано психологічний підхід до розуміння поняття «важкі» учні. Розглянуто шляхи профілактики та психологічної корекції відхилень у поведінці. Доведено, що їх причинами є як зовнішні, соціальні, так і внутрішні, індивідуальні фактори.

Ключові слова: «важкі» школярі, девіації, поведінкові відхилення, навчальна мотивація, авторитет педагога, організація навчального процесу.

В статье проанализирован психологический подход к пониманию понятия «трудные» ученики. Рассматриваются пути профилактики и психологической коррекции отклонений в поведении. Доказано, что их причинами являются как внешние, социальные, так и внутренние, индивидуальные факторы.

Ключевые слова: «трудные» школьники, девиации, отклонения в поведении, учебная мотивация, авторитет педагога, организация учебного процесса.

Levus N.I., Il'nyts'ka V.V., Kaday O.V., Kravchuk A.S., Prysyzhnyuk S. Yu. PREVENTION ACTIVITIES IN WORKING WITH «DIFFICULT» PUPILS: PSYCHOLOGICAL APPROACH

The article analyzes psychological approach to understanding concept of «difficult» pupils. The ways of prevention and psychological correction of deviations in behaviour are considered. Proved that their causes are both external social and internal personal factors.

Key words: «heavy» pupils, deviation, behavioural abnormalities, learning motivation, teacher authority, organization of educational process.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день актуальною проблемою у навчальній практиці виступає антисоціальна поведінка учнів, яка характеризується девіантною поведінкою, схильність до якої мають діти, підлітки, в яких ще не сформувалась власна система переконань та ціннісних орієнтацій. Зазвичай у таких учнів спостерігається певне психологічне напруження, соціальна дезадаптація, зневага до вчителів (батьків, однолітків), безвідповідальне ставлення до навчання, неуважність (розсіяність), низький контроль емоцій, що спричиняє виявлення вербальної або ж фізичної агресії, афективного гніву, демонстративності і театральності, несприйняття критики, неадекватна самооцінка, невміння встановлювати і підтримувати «здорові» стосунки з оточуючими, надмірна недовірливість, висока потреба у досягненні мети при деформованій мотивації, підірваний авторитету вчителя тощо. Звичайно, в порушенні соціальних норм можуть виступати різні психологічні відхилення, причиною яких є постійна тривога чи страх у учнів.

Ступінь розробленості проблеми. Об'єктом дослідження в даній роботі є соціальна поведінка особистості під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Предметом розгляду є поведінка «важких» шко-

лярів, її особистісні та соціальні причини, а також методи профілактики такої поведінки.

У педагогічній практиці «важкими» школярами вважаються такі діти та підлітки, порушення поведінки яких нелегко виправляються. Вони потребують особливого індивідуального підходу з боку вихователів та батьків. В. Кашенко, Г. Мурашев, вивчаючи важковиховуваність, підкреслювали, що відсутність правильного виховання є причиною певних відхилень у розвитку дитини [5].

Натомість, у психології «важкі» учні розглядаються як особлива категорія дітей та підлітків, що мають певні особистісні девіації, зумовлені зовнішніми (соціальними) та/чи внутрішніми (індивідуальними) причинами. Ці девіації можуть проявлятися у поведінці, що не відповідає загальноприйнятим нормам і правилам, і може спричинити конфлікти з оточуючими [2; 6; 10; 12].

У кінці XIX – на початку XX ст. ученими було проведено безліч досліджень із метою встановити причини відхилення поведінки дітей та підлітків від норми. В результаті з'явилися різні теорії, які можна умовно розділити на дві групи: ті, які пояснювали відхилення біологічними причинами, і ті, які основну увагу приділяли психологічним

причинам. У середині ХХ століття почали з'являтися теорії, що дають соціологічне пояснення девіантної поведінки дітей. Вперше розгорнуту соціологічну теорію розробив Е. Дюркгейм. Він ввів поняття аномія, тобто дезорганізація суспільства, відсутність цінностей, порушення порядку у стосунках між людьми [1].

Згодом соціологічну теорію розвивали Р. Мертон, Р. Лінтон, У. Міллер, Г. Беккер. У даний час ця теорія є найбільш популярною в поясненні причин девіантної та делінквентної поведінки дітей [4].

Психологічні дослідження, розгорнуті в кінці ХХ століття, дали змогу отримати практичні напрацювання щодо роботи із «важкими» учнями. А.І. Кочетов розробив типізацію «важких» підлітків та причини їх формування [5]. С. Невська та І. Невський дослідили групи факторів, які спричиняють відхилення в поведінці дітей та підлітків, виділивши серед них педагогічну та соціальну занедбаність на фоні глибокого психологічного дискомфорту [11].

Дослідження проблеми девіантної поведінки в Україні здійснюється такими вченими, як: О. Боднарчук, М. Бурмака, Ю. Луценко, Н. Максимова, В. Оржеховська, Л. Пилипенко, М. Синьов, Т. Титаренко, М. Фібула та ін. [2; 6; 9; 13].

Мета статті – розглянути теоретичні аспекти проблеми важковиховуваності у школярів і запропонувати шляхи профілактики цього явища через комплексну психокорекційну роботу як із самими школярами, так і з педагогами.

Для досягнення даної мети поставлені такі завдання:

1. Визначити виникнення і сучасне психологічне розуміння поняття «важкі» учні.

2. Розглянути основні типи «важких» дітей та підлітків.

3. Проаналізувати причини виникнення особистісних девіацій та поведінкових у даній категорії школярів.

4. Виявити найбільш ефективні психологічні прийоми і методи, що запобігають та допомагають відкоректувати психологічні проблеми, пов'язані із «важковиховуваністю» учнів.

Основний виклад матеріалу. Для вибору методів профілактичної роботи з «важкими» учнями варто дізнатися, що саме провокує учнів порушувати поведінку і провокувати конфлікти. Досить часто джерелом такої поведінки є пережита психологічна травма, деформована мотивація, акцентуація характеру, стан здоров'я або просто безвідповідальність щодо власних дій.

При емоційно-особистісних порушеннях соціально занедбаних учнів потрібно прово-

дити корекцію щодо зростання позитивної Я-концепції шляхом навчання людини ефективних способів для самореалізації; проводити роботу щодо протиріччя переживання власних емоцій, експансивності; проробляти вправи підвищення самоконтролю.

При когнітивно-мотиваційних розладах слід проводити різноманітні тренінги, вправи та ігри, які пов'язані з формуванням розумових та різних вольових здібностей; педагогам потрібно здійснювати ефективне заохочення до навчання та бажаних результатів, повідомляти про значимість цих результатів; систематично проявляти зацікавленість в успіхах; порівнювати минулі досягнення учня з теперішніми.

При вольових порушеннях слід залучати до фізичної активності та соціальної роботи, яка навчить відповідати за власні вчинки та наслідки; дати можливість співпрацювати з однолітками при різних видах діяльності незалежно від матеріальних статків; акцентувати увагу на почутті «перемоги над собою».

Навчальний процес досить складний для дитини, оскільки її активність є домінуючою, особливо в ранні роки. Надмірна активність нерідко стає причиною непосидючості, тому велика інтелектуалізація усього навчального періоду життя може викликати у дитини труднощі в пристосуванні. Але це не єдина причина, чому може відбуватися уникнення навчання. Мотивація загалом і мотивація до навчання безпосередньо може визначити те, як дитина в цілому буде себе поводити у ставленні до навчального процесу.

А. Маслоу так визначає мотивацію: «Мотивація – це моє прагнення до чогось, або моя потреба в чомусь, або моя спрага чогось, або моє бажання чогось, або моє відчуття нестачі чогось» [1]. Оскільки ми не можемо виміряти чи побачити мотивацію, то розуміємо її, як суб'єктивне переживання.

Навчальна мотивація лежить на стику навчання та виховання, є найважливішим аспектом сучасного навчання. Це означає, що тут у полі уваги вчителя виявляється не тільки здійснюване школярем навчання, але й відбувається в ході навчання розвиток особистості учня [2].

Деформована навчальна мотивація – це, в першу чергу, відсутність тягіння до навчального процесу. Іноді дитина не хоче вчитись через конкретні причини в середині навчального процесу (непорозуміння з певними вчителями, перенесення нелюбові одного предмета на всі інші), а також через особистісні властивості (тип темпераменту, самооцінка). З іншого боку, може бути, що

дорослі не навчили дитину організувати поведінку таким чином, щоб мотивація до навчання з'явилась.

Відповідно до вищезазначеного ми радимо три вектори у роботі з важкими учнями, що мають деформовану мотивацію:

I. Вплив на особистісні властивості:

1. Психотренінги, які передбачають залучення психолога у роботу з дитиною. Така діяльність впливає як на окремі аспекти особистості, так і на мотивацію дитини.

2. Створення ситуації успіху, а також акцентування на позитивних сторонах прийматиме підвищенню самооцінки дитини. Особливо актуально, коли самооцінка є заниженою.

3. Формування позитивного емоційного ставлення до навчання найкраще можливо внаслідок емпатійності вчителя та наповнення навчального матеріалу позитивним емоційним змістом.

4. Підвищення рівня самоповаги учня через повагу до нього з боку педагогів, особливо класного керівника.

II. Вплив на батьків дитини:

1. Поінформування батьків у тому, що вони є вагомим джерелом позитивної мотивації учня.

2. Аналіз мотиваційної сфери батьків та вплив на неї, оскільки діти часто схильні до наслідування близьких їм людей.

III. Формування зацікавленості до навчання:

1. Формування відповідальності найкращим чином відбувається внаслідок залучення до колективної діяльності, а згодом до керування процесом свого навчання. Тут слід зазначити, що процес переходу не має бути дуже швидким, адже учень може злякатись неочікуваної відповідальності.

2. Допомога у реалізації важких завдань або власних прагнень та мрій, що стосуються навчання.

3. Створення завдань у контексті захоплень самих учнів.

4. Наочність, яка сприятиме формуванню позитивних вражень учня.

5. Прийняття неконформістських ідей учнів, тобто тих, що є незвичними в межах даної групи, даного завдання (адже не все незвичне є поганим).

Ще однією значною проблемою, із якою стикається педагог при роботі з «важкими» учнями, є відсутність його авторитету. Та перш ніж розглянути заходи, з якими можна побороти цю неприємну ситуацію, варто проаналізувати, яким чином формується авторитет вчителя в очах учня і що сприяє збереженню авторитетності педагога.

Для учнів важливо, щоб викладач у своїй діяльності не був авторитарним, зарозумілим і тим, хто намагається прищепити свої цінності.

Педагог, що не дає змогу висловити думку учневі, не заохочує до діяльності і демонструє суб'єктивне ставлення до учнів, втрачає можливий статус, авторитетність так і не здобувши їх. Тому ми вважаємо, що педагог повинен любити як свою роботу, так і дітей, з якими працює. Позитивне ставлення до учнів сприяє утворенню довіри до вчителя і в цілому є основою для авторитетності педагога. Та поряд із цим виникнення конфліктів може сприяти або зниженню авторитетності, або ж її підвищенню, завдяки особистісним якостям і позитивному стилю вирішення конфлікту (співпраця або ж компроміс). Також важливу роль відіграє власна професійна компетентність вчителя, його вміння легко, доступно і цікаво пояснювати та подавати матеріал учням, адже вони часто відволікаються від навчальної діяльності. Це лише частина чинників, що впливають на формування авторитету вчителя та його збереження.

Та поряд із цим є учні, що не готові йти на контакт із вчителем, не довіряють йому, виявляють ворожість, байдужі до всього, що з ними відбувається, створюють стіну в стосунках. Також можуть існувати особистісні причини того, що статус вчителя є низьким в очах учня, або ж учень є конформним і піддається впливу інших людей, які навіюють негативну думку про вчителя. Тому виникає питання, що робити, якщо авторитетність вчителя є низькою?

Запобіжними заходами для того, щоб не втратити своєї авторитетності в очах учня, є:

1. Вміння зберігати відповідність своїх слів та дій (певні заборони, заохочення, обіцянки учням можуть принизити їх і розчарувати).

2. Дотримуватися відповідальності і чесності у стосунках із учнями (брехня з боку вчителя може ранили учня і відповідно зменшити довіру, що призведе до втрати авторитетності).

3. Вимагаючи поваги до себе, поважати й самих учнів (у випадку конфлікту приниження або образа учня може призвести до втрати авторитетності).

4. Не встановлювати розбіжності між учнями у їхніх розумових, творчих, особистісних особливостях.

5. Не оцінювати учнів, виходячи з особистого ставлення до них.

6. Заохочувати неактивних, віддалених від роботи учнів, підтримувати контакти зі всіма класами.

Заходами для відновлення авторитету вчителя є:

1. Проведення індивідуальних занять із учнями, які не вважають даного вчителя авторитетним, вони можуть бути у вигляді бесіди, тренінгу індивідуального чи групового, а також ігри, спортивні змагання, де авторитетність вчителя може відновитись у підтримці учня, його заохоченні, спілкуванні та активній співпраці з ним.

2. Проведення культурних заходів (походи в театри, кінотеатри, туристичні поїздки тощо), де можна змінити ставлення учня до вчителя завдяки вільному від шкільних турбот спілкуванню і спільній діяльності.

3. Проведення розмови з батьками учнів, що відчують недовіру до вчителя (можливо, причина втрати авторитетності вчителя знаходиться в стосунках учня і його батьків – їхнє суб'єктивне ставлення до вчителя, власна недовіра).

4. Звернення за психологічною консультацією, якщо проблема втрати авторитетності виникла через особистісні якості вчителя чи деформації у його професійній компетентності.

5. Концентрація уваги на особистості учня, який почуває недовіру і зневагу до вчителя, заохочення до активної діяльності та звернення уваги на його позитивні сторони.

Отже, для того, щоб не втратити авторитетність, вчителю необхідно працювати над собою, власним ставленням до оточуючих, також враховувати особливості учнів, їхні почуття та аналізувати свою діяльність і вдосконалюватися у професійному плані.

На фоні прагнення завоювати авторитет професійна діяльність може стати виснажливою для педагога, особливо при роботі з «важкими» учнями, через поведінку яких виникає і ряд організаційних проблем. Часто поведінка учнів є причиною зриву навчального процесу на уроці. Безпорадність учителів у роботі з проблемними вихованцями виражається, перш за все, в тому, що їх методика перевиховання таких школярів частіше за все зводиться до моралізування і покарання.

Уміння запобігти негативній поведінці учнів – одна із найважливіших організаційних навичок педагога. Дисципліна учня формується за умови чіткої організації режиму його життя і праці, узгодженості вимог до нього школи і сім'ї. Причинами недисциплінованості можуть бути: низький рівень виховання дитини в сім'ї, недостатній рівень авторитету вчителя в класі, негаканне ставлення вчителя до учнів, гіперактивність школярів, нездатність учня засвоїти поданий матеріал (неуспішність), відволікання учнів на сторонні предмети (наприклад,

мобільний телефон). Знизивши кількість дисциплінарних проблем у класі, можна підвищити ефективність навчальної діяльності, успішність учнів.

Для уникнення додаткових затрат часу на дисциплінарні зауваження педагогові варто дотримуватись таких методів організації навчального процесу:

1. З перших днів навчального року потрібно визначити чіткі правила поведінки учнів, попередньо обговоривши їх зі школярами, враховуючи їхні пропозиції. Варто взяти до уваги побажання учнів щодо організації навчального процесу.

2. У процесі планування уроку потрібно передбачати, щоб кожна хвилина була заповнена навчальною діяльністю. Педагог повинен врахувати рівень розвитку учнів, їхню готовність до опанування нового матеріалу. Варто зацікавити учнів змістовним матеріалом, створенням проблемних ситуацій, які потребують розумових зусиль.

3. Педагогові бажано попередньо ознайомитися з індивідуальними особливостями кожного учня, щоб запобігти можливим відхиленням у їх поведінці.

4. Необхідно протягом уроку тримати у полі зору весь клас, намагатися розпізнавати наміри школярів, запобігати негативним діям і вчинкам. До важких учнів потрібно частіше звертатися із запитаннями. Головна мета педагога – задіяти всіх учнів. Це значно легше, ніж залагоджувати конфлікти внаслідок порушення дисципліни.

5. Не потрібно агресивно реагувати на ненавмисні дії школярів.

6. Вчителі припускаються великої помилки, коли акцентують увагу на негативних рисах «важкого» учня. Треба бачити позитивне у всіх учнях, у тому числі і в недисциплінованих, однак робити це відносно останніх не показово. Додаткові доручення, посилені завдання допоможуть відчути «важким» учням свою відповідальність та значущість у класі.

7. Якщо у класі є учні, які не встигають у навчанні, вчителю варто закріпити за ними успішних школярів. Парна робота допоможе побачити «важкому» учневі шляхи вдосконалення та перевиховання. Інколи думка однолітка є важливішою за думку вчителя. Успішний учень повинен бути авторитетом у колі однолітків, інакше можливі негативні наслідки.

8. Робота в групах допоможе «важким» школярам співпрацювати з однокласниками; розподіл обов'язків між учнями сприятиме залученню всіх учасників до виконання завдання. Достатній рівень навантаження зменшить відволікання учнів на сторонні справи.

9. Педагог може організувати додаткові індивідуальні заняття з відстаючими учнями. Учитель надає такому учневі допомогу, доки він наздожене однокласників і усвідомить власні можливості. Варто створювати час від часу ситуації успіху для таких учнів, щоб вони могли себе реалізувати відповідно до своїх можливостей. Уважно спостерігаючи за навчальною діяльністю кожного учня, вчитель може своєчасно прийти на допомогу тому, кому вона потрібна.

10. Якщо на уроці сталися порушення дисципліни або конфлікти, не варто витрачати час на детальний їх аналіз, а якнайшвидше ліквідувати причини, що призвели до цього, переорієнтувати увагу учнів на конкретну навчальну діяльність. Аналізом негативних вчинків і конфліктів доцільніше займатися після уроку.

За умови правильної організації педагогом навчального процесу зникає поняття «важких» учнів. Клас працює як єдине ціле, він спрямований на засвоєння знань та особистісне вдосконалення кожного учня.

Проводячи профілактичні заходи, варто не тільки звертати увагу на учня-девіанта і вчителів, які його навчають, а й на батьків, тобто на внутрішньо-сімейний процес розвитку учня. Під час сімейного консультування можна дізнатися про ті чи інші чинники, які також могли спричинити девіацію учня. Це може бути: надмірна опіка, прийняття безумовної відповідальності за дії дитини, не надання можливості проявляти самостійність (індивідуальність) або ж слабкий контроль (авторитет) батьків, мало уваги до виховання, невміння формувати і застосовувати правильні підходи у вихованні до дитини, емоційне відчуження, деформована сім'я (насилля) і т. д. При сімейному консультуванні можна також проводити тренінги, які пов'язані із взаємодією батьків та дитини; обговорення самого процесу виховання та комунікації в сім'ї.

Висновки. Таким чином, ми розглянули основні сучасні напрацювання і підходи до психокорекційної роботи із «важкими» школярами. З'ясовано, що успіх цієї роботи залежить від правильного визначення того, до якої категорії цих учнів варто віднести конкретну дитину чи підлітка: з емоційно-особистісними, когнітивно-мотиваційними чи вольовими розладами. Вагомою у профілактиці таких порушень є робота із деформованою навчальною мотивацією,

яка може бути як їх наслідком, так і причиною проблем у навчанні та вихованні. Проводячи психокорекційну роботу, варто приділити увагу не лише учням, а й вчителям, які можуть спричинити дидактогенії у навчанні і вихованні таких школярів. Тому тут увага, в першу чергу, спрямовується на підтримку авторитету вчителя та вміння організувати роботу з класом, де навчаються «важкі» учні.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці психологічних засад роботи з особистісною сферою «важких» школярів, зокрема із самооцінкою, Я-концепцією, ціннісними орієнтаціями та самоактуалізацією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безруких М.М. Проблемные дети / М.М. Безруких. – М. : УРАО, 2000. – 312 с.
2. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2006. – 88 с.
3. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
4. Воспитание трудного ребенка: дети с девиантным поведением : учеб.-метод. пособ. / под ред. М.И. Рожкова. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 280 с.
5. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков : книга для учителя / В.П. Кащенко. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1994. – 223 с.
6. Луценко Ю.А. Діти-правопорушники: що робити? / Ю.А. Луценко. – К. : Шкільний світ, 2010. – 128 с.
7. Маркова А.К. Формирование мотивации учения : книга для учителя / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов. – М. : Просвещение, 1990. – 212 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.
9. Психологічні особливості дітей деяких категорій дезадаптованості // Адаптація дитини до школи / упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. – К. : Мікрос-СВС, 2003. – С. 46–108.
10. Славина Л.С. Трудные дети / Л.С. Славина. – М.; Воронеж : Институт практической психологии ; НПО МОДЭК, 1998. – 448 с.
11. Степанов В.Г. Психология трудных школьников: учебное пособие для учителей и родителей / В.Г. Степанов. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 320 с.
12. Фельдштейн Д.И. Трудный подросток / Д.И. Фельдштейн. – 2-е изд. – М.; Воронеж : изд-во Московского психолого-социального института ; изд-во НПО «МОДЭК». – 2008. – 206 с.
13. Фібула М.М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів / М.М. Фібула. – Тернопіль, 1993. – 19 с.